

Чорнобривець В.В.

*аспірант кафедри державно-правових
дисциплін та адміністративного права*

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ

Постановка проблеми. Потреба в юридичній допомозі та фахівцях, які володіють правозахисними навичками, існувала за всіх часів. Доля інституту адвокатури багато в чому залежала від соціального, правового і політичного клімату всередині країни. Процес удосконалення умов надання юридичної допомоги відбувався паралельно з розвитком суспільного і державного устрою. Вплив держави на формування інституту адвокатури здійснюється шляхом його правового регулювання, суспільство визначає потребу у цьому інституті, а політичні умови багато в чому визначають і саму долю адвокатури.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Проблеми, що виникають у сфері правової організації захисту прав і свобод громадян, а саме професійної правничої допомоги, завжди перебували в полі зору науковців, про що свідчать публікації Т.В. Варфоломєєвої, О.Г. Шило, О.Г. Яновської, В.В. Медведчука, М.М. Михеєнка, С.Ф. Сафулька, О.Д. Святоцького.

Формулювання завдання дослідження. Мета статті полягає у розкритті основних етапів становлення інституту захисту.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні головною метою та завданням кожної демократичної держави є захист прав і свобод людини і їх утвердження та забезпечення. Таким чином, звернемося до основного Закону України, а саме Конституції, де одним із найважливіших прав людини визначено право на отримання професійної правничої допомоги. У ст. 59 Конституції України зазначено, що «кожен має право на професійну правничу

допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав».

Як ми бачимо, у сучасному світі права людини та їх захист стали об'єктом правового регулювання як в Україні, так і в міжнародному співтоваристві.

Обсяг прав і свобод людини в суспільстві визначається не тільки особливостями певного співтовариства людей, а й розвитком людської цивілізації в цілому, рівнем інтегрованості міжнародного співтовариства. Основні права не створюються державою, не мають потреби в її визнанні, не можуть бути обмежені або скасовані нею [1].

Досліджуючи історичний аспект розвитку професійної правничої допомоги в Україні, ми припускаємо, що інститут захисту прав громадян виник на найбільш ранніх етапах суспільного розвитку держави.

Таким чином, з давніх часів людина бореться за справедливість. Міфічні образи ставали захисниками первісної людини, були заступниками мореплавства, торгівлі і справедливості [2, с. 12].

Наприклад, у Стародавньому Китаї родичам і друзям обвинуваченого дозволялося захищати його інтереси, також священним обов'язком вважалося надання правової допомоги будь-ким із давніх часів в іудеїв: «Робіть добро, прагніть до справедливості, допомагайте пригнобленим, віддавайте право сиротам і захищайте вдів» [3, с. 5].

Крім того, яскравим прикладом надання правової допомоги можуть бути Стародавні Греція і Рим. Уже в VI – IV ст. до н. е. в Афі-

нах визнавалося право обвинуваченого мати захисника, у зв'язку із цим виникла необхідність в таких індивідах, які б добре знали звичаї і закони та могли надати правову допомогу. Це були логографи й диктографи. Найбільше повно інститут надання професійної правничої допомоги виражений у римському праві. У цей період функції захисту почали виконувати адвокати, оратори, юрисконсульти, тобто правозахисна діяльність перетворюється в професійну, що проявляється на початку як благодійництво.

Першу пам'ятку про професійну правничу допомогу можна знайти в Біблії: «Въ Библии находимъ мы главу где сильный и знающій законы человекъ отстаиваетъ права вдовъ, сиротъ и неимущихъ людей». Автор вказував на пряму залежність між ставленням до людини в державі і виникненням інституту правової допомоги [4].

На українських землях інститут професійної правничої допомоги почав набувати своє значення за часів Київської Русі в умовах общинного співжиття. Функції обвинувачення, покарання та захисту виконували общини [6, с. 67]. Суперечки між общинами вирішувалися війною, і вже з часом ставало зрозуміло, що необхідним є мирний шлях вирішення конфліктів, виникла потреба в судових органах влади, якими були князь, бояри та віче.

У Київській Русі процесуальне представництво знайшло закріплення в писаних джерелах давньоруського законодавства, серед яких «Руська Правда», Псковська та Новгородська судні грамоти, в основі яких були норми звичаєвого права. Саме близькі та рідні обвинуваченого виконували роль захисників у судах, оскільки були свідками його попереднього життя (послухи) або свідками події (видоки). Однак велика кількість учасників процесу не сприяла об'єктивності і всебічності розгляду справи, тому пізніше дозволялося приводити на розгляд справи лише дві особи, яких називали «добрими людьми», котрі виконували функції захисту до прийняття Литовських статутів безоплатно. Холопам, закупам

і деяким іншим категоріям членів громад дозволялося виступати в суді, бути свідками подій, однак виступати свідками порядного життя і бути захисниками вони не могли.

Відповідно до ст. 58 Псковської Судної Грамоти (1397–1467) користуватися правом захисту могли лише жінки, діти, монахи та монахині, люди похилого віку та такі, що мають фізичні вади і не можуть з'явитися до суду особисто [6, с. 77]. Новгородська Судна Грамота дозволяла мати повірених кожному [6, с. 78].

Враховуючи вищезазначене, ми звертаємо увагу на те, що за часів дії звичаєвого права та появи перших кодифікованих правових актів правовий захист у судах мав характер товариської допомоги та моральної підтримки, а не професійного захисту. Хоча, з іншої позиції, цей етап є одним із кроків до виокремлення професійного захисту.

Як відомо, українські землі тривалий час перебували під владою Галичини, а згодом Польщі, що мало негативні соціально-політичні наслідки, однак позитивний вплив на формування правової системи нашої держави. За часів Польсько-Литовської доби формується інститут професійної правничої допомоги. Основними законодавчими актами були Литовські статuti у 3 редакціях (1529, 1566, 1588), магдебурзьке право діяло у містах. Надання безкоштовної правової допомоги особам, які не могли себе захистити, визначалося як обов'язкове, передбачався спеціальний урядовий захисник для вдів, сиріт, бідних людей. У Литовському статуті визначено: «Тогда вряд маеть таковому прокуратора дармо придавати и казати от них у права мовити, и прокуратор маеть в том уряду быти послушен; а если бы прокуратор уряду в том послушон быти не хотел, таковому прокуратору и от инших особ у того суду мовенья не маеть быти допущоно». Такого захисника позбавляли права практикувати в даному судовому окрузі [3, с. 98].

Литовські статuti та магдебурзьке право не знаходили свого повного застосування

на українських землях, виникала потреба в кодифікації власного українського права. Така робота була проведена, і її результатом стало видання проекту кодексу «Права, по которим судитися малоросійський народ». Правовий акт знайшов широке застосування на практиці, хоча царським урядом не був прийнятий [9]. Важливою нормою Українського кодексу була заборона адвокату займатися справами, які «без повреждения совести призводить невозможно». Обов'язковим було надання адвокатами безоплатної допомоги малозабезпеченим особам, сиротам, вдовам. Функції надання такої допомоги покладалися на спеціального урядового захисника [3, с. 92]. Особлива увага повинна була надаватися якості, сумлінності такої допомоги. За умисне порушення повіреним своїх обов'язків, що завдавали чи могли завдати шкоди підзахисному, передбачалася сувора відповідальність.

Наступний період розвитку права в Україні пов'язаний із прийняттям Статуту кримінального судочинства 1864 р. Слід зазначити, що майже за 120 років до прийняття Статуту кримінального судочинства 1864 р. саме в «Правах...» була приділена значна увага багатьом аспектам надання правової допомоги у кримінальному процесі. У цей час, зокрема у великокняжих – господарських, а також у земських судах, з'являється новий тип професійного юриста – «прокуратор або спікер», – до якого висуваються великі вимоги. Ними могли бути чоловіки без будь-яких відхилень, повнолітні, християни, розумово й фізично сильні, світського походження. Необхідно підкреслити, що для убогих людей, вдів і сиріт, які не могли себе захищати самостійно, передбачався спеціальний урядовий захисник. І хоча в цілому робота захисників оплачувалася, але зазначеним законопроектом передбачалися випадки безоплатного надання правової допомоги малозабезпеченим, вдовам і сиротам [6, с. 60].

Отже, із скасуванням кріпосного права у 1864 р. відбулося реформування судової системи, результатом якого стало затвердження 20 листопада 1864 р. «Судових

статутів», мета яких полягала в тому, щоб «водродить въ Россіи судъ скорый, правый, милостивый и равных для всехъ подданныхъ, возвыситъ судебную власть, дать ей надлежащую самостоятельность и вообще утвердить в народъ то уваженіе къ закону, безъ коего невозможно общественное благосостояніе, и которое должно быть постояннымъ руководителемъ действий всехъ и каждого отъ высшаш до низшаго» [4, с. 88]. Присяжні повірені здійснювали організацію своєї діяльності на засадах самоврядування. При округах судових палат обиралися ради присяжних повірених. Відповідно до ст. 367 «Судових уставів» на засіданнях рад розглядалося питання призначення присяжних повірених для надання безкоштовного представництва особам, які користувалися правом «бідності» у судах за цивільними справами (ст. 367). За кримінальними справами зобов'язання призначення повірених вести справи на безоплатній основі покладалось на голову суду. Оплата праці адвокатів за цими категоріями справ здійснювалася із загального фонду, а їх ведення вважалося однією з найважливіших функцій присяжної адвокатури [6, с. 123]. Участь присяжних повірених на безоплатній основі передбачалася не в будь-якому судочинстві, а тільки в загальних судових встановленнях і тільки при розгляді справ по суті, а не в приватному або касаційному порядку. Вони захищають підсудних в окружному суді, в Судовій Палаті, в кримінальному касаційному департаменті Урядового Сенату (коли він діє як апеляційна інстанція), в особливій присутності Урядового Сенату та Судової Палати для обговорення справ про державні злочини, в Верховному суді та в військово-окружних і військово-морських судах [4, с. 78]. Законодавець визначав, що на ретельності та уважності ведення справ повинна зосереджуватися особлива увага. Обмеження таким формулюванням пояснювалося тим, що сама адвокатура, у тодішній її конфігурації, завдяки високому фаховому рівню та моральним стандартам своїх представників, була здатна

ефективно виконувати покладену на неї функцію з реалізації «права бідності». Присяжним повіреним заборонялося захищати інтереси рідних в суді.

Згідно зі ст. 14 та ст. 245 «Судових уставів» законодавством дозволялося ведення справ помічниками присяжних повірених, діяльність яких перебувала під повним контролем досвідчених повірених, отже, на якість наданих послуг це не впливало, однак дозволяло зменшити навантаження на присяжних повірених і ставало безцінним досвідом для молоді. Хоча ради дуже часто проступки своїх членів залишали без належного покарання, в цілому самоуправління адвокатури мало позитивні результати. Демократичні принципи були практично реалізовані, оскільки членами рад присяжних повірених були освічені, порядні люди, громадські діячі. Відомий вислів Царя-Визволителя і творця судових статутів «правда и милость царствуют вь судахъ» почав ставати реальністю, а народно-юридична приказка «сь сильньимъ не борись, сь богатымъ не судись» втрачала актуальність [3, с. 35].

Надалі прогресивні настрої дореволюційних адвокатів непокоїли царський уряд, вже у 1874 р. ради присяжних повірених припинили свою діяльність, їх функції було передано окружним судам [3, с. 36]. Згодом міністерюстиції отримав право виключати з адвокатури повірених, яких вважав негідними.

Подальший розвиток досліджуваного інституту захисту відбувається для українського права в складних історичних умовах, які визначаються особливостями формування права в Радянській Україні, Західній Україні, Закарпатті й Північній Буковині. Після возз'єднання українських земель із Радянською Україною правова діяльність регулюється єдиним законодавством СРСР.

Після революційних подій 1917 р. відбулося одержавлення адвокатури. Правозахисники стали державними службовцями й одержували заробітну плату за рахунок державних

коштів. За таких умов професійна свобода і незалежність адвоката була втрачена.

Положенням про адвокатуру Української РСР 1922 р. було закріплено порядок оплати праці захисників, відповідно до якого підсудні у справах, в яких участь захисника є обов'язковою, а також особи, що визначені постановою суду незаможними, були звільнені від оплати. До захисту допускалися також близькі родичі потерпілого й обвинуваченого, представники громадських організацій, державних установ [6, с. 68].

Широкого розвитку у містах набула система правової допомоги у формі юридичних консультацій присяжних повірених. Правові консультації надавались як мешканцям міст, так і сіл. У 1922 р. в містах України існувало близько 160 юридичних консультацій. В 1921 р. функціонувало 192 бюро надання безкоштовної правової допомоги. Утримання таких консультацій здійснювалося за рахунок коштів громадських організацій і субсидій, отриманих від управління.

З переходом господарства на колективні форми власності відбулася реорганізація форм роботи адвокатури. 29 жовтня 1924 р. Постановою ЦВК СРСР було затверджено Основи судоустрою СРСР і союзних республік, згідно з якими передбачалося заснування колегій правонаступників для надання професійної правничої допомоги населенню. Приватна практика була ліквідована. Функцію організації надання безкоштовної юридичної допомоги особам, що були визнані судом неплатоспроможними, здійснювала президія – орган управління колегій. Госпрозрахункова система оплати праці адвокатів стала невдалою практикою для нашої держави, зустріла опір колегій захисників, якість юридичних послуг значно погіршилася, оскільки адвокатська діяльність є специфічною і не може плануватися. Нестабільність законодавства, втрата незалежності інститутом адвокатури, її централізація, госпрозрахункові форми оплати не сприяли розвитку безкоштовної

юридичної допомоги та поступові демократичних засад.

Протягом 1936–1941 рр. якість надання юридичних послуг підвищилася. Заробіток між членами юридичних консультацій за кількістю та якістю виконаної роботи розподіляв завідувач. Підвищувалися вимоги до вступаючих в колегії адвокатів, однак політичні переслідування багатьох досвідчених адвокатів негативно позначилися на розвитку інституту захисту прав людини.

У роки Другої світової війни особливо важливим було надання своєчасної юридичної допомоги військовослужбовцям і членам їх сімей, інвалідам. Перелік випадків безкоштовного надання такої допомоги вказаним особам був розширений. НКЮ СРСР листом № Д-21 від 06 березня 1943 р. президії колегій було зобов'язано виділяти найбільш кваліфікованих адвокатів для надання такої допомоги [6, с. 78]. Адвокати виступали з лекціями, проводили бесіди на правові теми, допомагали у вирішенні житлових і пенсійних питань, чергували у військкоматах та госпіталях, спільно з громадськістю сприяли в працевлаштуванні сиріт, збирали кошти у фонд оборони країни.

Після закінчення Другої світової війни структурна організація обласних колегій адвокатів і юридичних консультацій істотно не змінилася. Відчутною стала потреба в кваліфікованих юридичних кадрах, вищу освіту мали лише 42%. Новий кримінально-процесуальний кодекс УРСР 1960 р. передбачав більш широкий перелік випадків обов'язкової участі захисника в розгляді справи в судді. Положеннями про оплату праці адвокатів в Українській РСР 1965 р. та Інструкцією про порядок оплати юридичної допомоги, яка подавалася адвокатами громадянам, підприємствам, установам, радгоспам, колгоспам та ін., передбачалося надання безоплатної юридичної допомоги у випадках, визначених законом. Президіум колегії адвокатів або керівник юридичної консультації отримував право повністю або частково звільнити громадянина від

оплати і в інших випадках з урахуванням конкретних обставин. Її фінансування здійснювалося за рахунок коштів держави. За надання юридичної допомоги адвокати отримували ставку (гарантований мінімум місячного заробітку), після нарахування якої розподілявся підробіток пропорційно участі адвокатів в його утворенні. Пізніше правовими актами встановлювався максимальний розмір заробітної плати адвокатів, що негативно позначилося на роботі кваліфікованих захисників. Оскільки за 2–3 місяці до закінчення року грошовий ліміт було вичерпано, вони фактично припиняли свою роботу, а отримання адвокатом додаткової винагороди вважалося грубим вчинком, за який передбачалося виключення із адвокатури. Колегії адвокатів надавали безоплатно юридичну допомогу:

- а) при дачі громадянам роз'яснень і довідок із юридичних питань;
- б) при веденні справ за позовами про стягнення аліментів;
- в) при веденні трудових справ;
- г) при веденні справ за позовами про відшкодування збитків, заподіяних каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним із роботою;
- д) при веденні справ про відшкодування шкоди утриманням померлого;
- е) при складанні заяв про призначення пенсій і допомоги;
- ж) при складанні заяв, скарг та інших правових документів, які не вимагають ознайомлення з судовою справою, військовослужбовцям строкової служби, а також інвалідам I та II груп;
- з) при складанні заяв і скарг, при дачі порад на підприємствах, в установах, радгоспах, колгоспах та інших організаціях, у приймальнях виконкомів Рад депутатів трудящих, військкоматах і на агітпунктах;
- і) при веденні справ за позовами колгоспників до колгоспів про стягнення оплати за трудові.

Отже, спостерігаючи за історією розвитку та становлення інституту захисту як такого,

від початкових стадій людської культури та до досягнення повного розвитку в цивілізованих державах, ми простежуємо надання правової допомоги громадянам, які цього потребують. Первинною її формою є родинна або сусідня форма захисту, яка поступово переходить до сторонніх осіб і отримує державне гарантування.

Проголошення в 1991 р. незалежності України, а потім – розвиток демократичної правової держави, здійснення політичної, економічної й правової реформ зумовили необхідність кардинальних змін у діяльності держави в цілому й у системі надання правової допомоги зокрема.

Забезпечення громадянам України можливості за потреби одержати професійну правничу допомогу є, насамперед, дотриманням з боку держави взятих на себе міжнародно-правових зобов'язань відповідно до положень Загальної декларації прав людини 1948 р., у ст. 10 якої підкреслена рівність всіх людей перед законом і їхнім правом бути захищеними законом; Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р., у якій наголошується, що кожен, чії права і свободи, викладені у цій Конвенції, порушуються, має право на ефективний засіб правового захисту у відповідному національному органі [8]; Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., який зобов'язав усі держави, що брали участь у вказаному Пакті, забезпечити будь-якій особі, права та свободи якої порушені, ефективний засіб правового захисту, а також забезпечити, щоб право на правовий захист для будь-якої особи, яка потребує такого захисту, встановлювалася компетентними судовою, адміністративною або законодавчою владою або будь-яким іншим компетентним органом, що передбачається правовою системою держави, та розвивати можливості судового захисту [9] та ін.

Ст. 14 Міжнародного пакту визначає зобов'язання держав та вимоги до надання професійної правничої допомоги як до одного з основних компонентів справедливого судо-

чинства. Зокрема, вказана норма визначає наступний зміст поняття «правова допомога»:

– право кожного захищати себе особисто або за посередництвом обраного ним захисника;

– бути повідомленим про це право, якщо особа не має захисника;

– мати призначеного їй захисника безплатно в разі, коли інтереси правосуддя (характер справи, наслідки для обвинуваченого та його можливість захищати себе самостійно) того вимагають або коли у особи немає достатньо коштів для оплати цього захисника [9].

Нині, у зв'язку зі змінами в Конституції України, а саме відповідно до ст. 131-2 Конституції України, для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура. Незалежність адвокатури гарантується. Засади організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні визначаються законом. Виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення.

Законом можуть бути визначені винятки щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, щодо виборів і референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена.

Водночас у пп. 11 п. 16-1 Розділу XV перехідні положення Основного закону йдеться про таке: представництво відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 131-1 та ст. 131-2 цієї Конституції виключно прокурорами або адвокатами у Верховному Суді та судах касаційної інстанції здійснюється з 01 січня 2017 р.; у судах апеляційної інстанції – з 01 січня 2018 р.; у судах першої інстанції – з 01 січня 2019 р.

Представництво органів державної влади й органів місцевого самоврядування в судах виключно прокурорами або адвокатами здійснюється з 01 січня 2020 р.

Висновки. Таким чином, із цього контексту випливає, що розвиток і становлення належної професійної правничої допомоги триває. Велика кількість реформ і змін, з одного боку, сприяє покращенню та вдосконаленню професійної правничої допомоги, з іншого боку – виникає багато суперечностей і неузгодженостей саме в нормативно-правовому сенсі.

Анотація

У статті проаналізовано історичні аспекти становлення інституту професійної правничої допомоги. Розглянуто закономірності й особливості виникнення права на правову допомогу на різних історичних етапах у різних народів світу – у Стародавньому Римі та Греції, за часів Київської Русі, Литовсько-Руської доби, Судової реформи 1864 р. і до періоду України як незалежної держави.

Ключові слова: представництво, правнича допомога, адвокатура, адвокатська діяльність, захист прав людини, захисник.

Аннотация

В статье проанализированы исторические аспекты становления института профессиональной юридической помощи. Рассмотрены закономерности и особенности возникновения права на правовую помощь на разных исторических этапах у разных народов мира – в Древнем Риме и Греции, во времена Киевской Руси, Литовско-Русского периода, Судебной реформы 1864 г. и к периоду Украины как независимого государства.

Ключевые слова: представительство, юридическая помощь, адвокатура, адвокатская деятельность, защита прав человека, защитник.

Chornobryvets V.V. Formation of institute of professional administrative assistance

Summary

The article analyzes the historical aspects of the establishment of the Institute of Professional Legal Aid. Laws and peculiarities of the emergence of the right to legal aid at various historical stages in different peoples of the world - in ancient Rome and Greece, in the times of Kievan Rus, Lithuanian-Russian era, Judicial reform in 1864 and in the period of Ukraine as an independent state – were considered.

Key words: representation, legal aid, advocacy, advocacy, human rights defense, defender.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Гончаренко С.В. Проблеми надання безоплатної правової допомоги. Короткий огляд новітніх тенденцій. Адвокат. № 11 (134). 2011. С. 12–16.
3. Адвокатура України: навч. посіб. / за ред. В.К. Шкарупи. К.: Знання, 2008. 398 с.
4. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимірський-Буданов. Издание шестое. Сан-Петербург, Киев: Издание книгопродавца Н.Я. Оглоблина, 1909. 700 с.
5. Кримінально-процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. С. 88.
6. Історія адвокатури України / редкол.: В.В. Медведчук та інші. К., Видавництво «СДМ-Студіо», 2002. 286 с.
7. О реорганизации коллегий защитников: Постановление коллегии Наркомата юстиции УССР от 12 сентября 1928 г. Вестник советской юстиции. 1928. № 20 (126). С. 609.

8. Загальна декларація прав людини: Прийнято резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / упоряд. Ю.К. Качуренко. К.: Юрінформ, 1992. С. 18–24.
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Прийнято резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р. Права людини: зб. док. / укл. В.С. Семенов, О.Н. Ярмиш та ін. Х.: Ун-т внутр. справ, 1997. С. 4–25.
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Офіційний вісник України. 2006. № 32. С. 270.